

Památník Jakuba z Zinnenburku – průzkum a restaurování

Radka Pavlovská, Radomír Slovík

The Album Amicorum of Jacob von Zinnenburg – Survey and Conservation

Abstract: This article deals with the conservation of a manuscript from the National Museum Archive's collections – an early 17th century noble Album amicorum (Friendships album). The physical condition of the album before conservation treatment was dire. Serious deterioration of paper caused by the leaking of a harmful liquid occurred. In this report the pre-conservation survey and analysis carried out are described, and the main steps of the conservation treatment explained.

Keywords: Conservation, Bookbinding, Manuscripts, Alba Amicorum, Friendships Books, Book Painting, Illumination

Památníky raného novověku, nazývané „alba amicorum“, později „štambuchy“ nebo i jinak, jsou drobné knížky obsahující zápisy významných osob, s nimiž se majitel setkal, blízkých přátel a rodinných příslušníků. Vyskytují se však také památníky, v nichž kromě těchto zápisů nacházíme ještě další záznamy. Příkladem může být *Památník malíře Jana Kulíka*¹ nebo *Památník Tomáše Šerla*² ze sbírek Archivu Národního muzea (dále ANM), které svým majitelům sloužily na tovaryšském vandru zároveň jako skicáře. Výjimečně se setkáváme také s památníky určitých společenstev.

Podle některých starších studií³ vznik památníků úzce navazuje na knihy erbů, které měly být využívány při středověkých rytířských turnajích k usnadnění orientace v účastnících. V současnosti se odborníci spíše přiklánějí k tzv. „wittenberské“ teorii, která spojuje vznik památníků s působením Martina Luthera a Philipa Melanchthona na protestantské Wittenberské univerzitě.⁴ Pro vzpomínku na setkání s takto významnými učiteli si od nich nechávali studenti zapisovat do svých knih. Nejvhodnější pro ten účel byly spisy samotných učitelů, ale využívány byly i další knihy, které měli studenti při sobě, jako Bible, katechismy, různé zpěvníky a podobně. K nejžádanějším a nejcennějším zápisům samotných otců reformace pak postupně přibývaly zápisy dalších učitelů, ale

i spolužáků, později i jiných více či méně významných osob, s nimiž se student setkával po opuštění univerzity. Vznik a rozšíření památníků byl dle této teorie úzce vázán na takřka uzavřené společenství protestantských věřících, k jehož semknutí došlo zejména po Lutherově smrti na jaře roku 1548 a v době ohrožení oficiální katolickou církví i světskou mocí v době šmalkaldské války.⁵

Z prostředí Wittenberské univerzity, potažmo protestantského prostředí, se užívání památníků rychle rozšířilo do širších společenských vrstev a časem se stalo vysloveně módní záležitostí. Památníky doprovázely šlechtice při podnikání kavalírských cest, vyřizování diplomatických poselství a nejrůznějších dalších příležitostech.⁶ Mění se účel vedení památníku. Místo původně upřímné myšlené snahy uchovat si vzpomínku na osoby vážené a blízké se památníky stávají určitou formou sebe prezentace jak majitele památníku (shromažďováním co největšího počtu záznamů od co nejvýznamnějších osob, s nimiž se setkal), tak i zapsaného (použitým heslem, zvoleným jazykem, formou zápisu nebo nákladností připojené miniatury dává zapsaný majiteli památníku i dalším zapisovatelům najevo své společenské postavení).⁷

Památník Jakuba z Zinnenburku ze sbírek ANM (signatura B. č. 7), jemuž je věnován tento příspěvek, se stal součástí sbírek tehdejšího Vlasteneckého, dnes

materials

- 1 HOJDA, Zdeněk. III/4.111 *Památník malíře Jana Kulíka*. In: VLNAS, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie (katalog k výstavě)*, s. 441.
- 2 RYANTOVÁ, Marie. III/4.113 *Památník Tomáše Šerla*. In: VLNAS, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie (katalog k výstavě)*, s. 441.
- 3 například HERTLOVÁ, Blažena. *Úvod do problematiky památníků raného novověku*. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 51/1975 (Z Pomocných Věd Historických III)*. Praha: Karolinum, 1975, s. 123–125; GLADT, Karl. *Stammbuchblätter aus Wien*. Wien-München, 1967 (cituje HERTLOVÁ, s. 119, s. 124).

BcA. Radka Pavlovská
Fakulta restaurování,
Univerzita Pardubice
pavlovska.r@gmail.com

Mgr. et BcA. Radomír Slovík
Fakulta restaurování,
Univerzita Pardubice
radomir.slovik@upce.cz

4 K tomuto názoru se přiklání i doc. PhDr. Marie Ryantová, CSC, přední česká odbornice na problematiku památníků (mimo jiné). V mnoha publikovaných statích i v ucelené monografii *Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum: Kulturně historický fenomén raného novověku*. (České Budějovice, 2007) dokládá také množství zahraničních výzkumů, potvrzujících „wittenberskou teorii“.

5 RYANTOVÁ, Marie. „In perpetuum sui memoriam scripsit“. Rané novověké památníky jako prostředek uchování paměti. In: BŮŽEK, Václav a KRÁL, Pavel (edd.). *Paměť urozenosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007, s. 107–108.

6 K tématu kavalírských a diplomatických cest například: KUBEŠ, Jiří (ed.). *Šlechtic na cestách v 16.–18. století: Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2007. K dějinám cestování příslušníků všech vrstev české společnosti zejména: BOROVIČKA, Michal. *Velké dějiny země Koruny české: Tematická řada, sv. II: Cestovatelství*. Praha: Paseka, 2010, 758 s.

7 K tématu podrobně RYANTOVÁ, Marie. *Památníky raného novověku jako prostředek individuální sebeprezentace*. Český časopis historický, 104 – 1/2006, s. 47–80.

8 Informace poskytly PhDr. Milena BĚLIČOVÁ a PhDr. Klára WOITSCHOVÁ, Ph.D. z Archivu Národního muzea.

9 RYANTOVÁ, Marie. *Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum: Kulturně historický fenomén raného novověku*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2007, s. 33.

10 *Ibidem*, s. 21. zmiňuje podobné přípisky také v památnících signatur B. č. 8, B. č. 9, B. č. 12, B. č. 13, B. č. 15, B. č. 16, B. č. 17 ze sbírky ANM.

11 *Ibidem*, s. 30–31; neúplné seznamy památníků z pražských archivů a knihoven uvádí HERTLOVÁ, Blažena. Úvod do problematiky památníků raného novověku. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 51/1975 (Z Pomocných Věd Historických III)*. Praha: Karolinum, 1975, s. 139–144.

Národního muzea v roce 1837, kdy tehdejší jednatel Maxmilian František Millauer koupil třináct svazků štambuchů z pozůstalosti genealoga Gottfrieda Daniela svobodného pána Wunschwitze.⁸ Millauer vytvořil ke třinácti získaným památníkům jejich stručný popis, zahrnující informace o majiteli a obsahu památníku, a zejména abecední soupis osob, jež se v památnících nacházely. Seznam byl doplněn datací, poznámkou o výskytu erbu a případně přepisem sentence. Millauerův soupis je zařazen ve sbírce památníků ANM (signatura B. č. 18).⁹

Gottfried Daniel svobodný pán Wunschwitz vytvořil sbírku památníků v první třetině 18. století. Některé štambuchy, včetně *Památníku Jakuba z Zinnenburku*, kupoval přímo od původních majitelů, respektive jejich potomků. To dokládají přípisky v některých z těchto památníků, například na přidešti *Památníku Jakuba z Zinnenburku* nacházíme tento přípis: „Dißeß Stambúchlein Von Meinem Vatter Jacob Von Zinnenbúrg Seel: habe ich zú einem Andenkhen Verrhrt Meinem groffen Patron vnd aller Wehrtiften herrn Sohn Gottfrid Daniel Freyherrn Von Wúnſchwitz, in meinem 79 alter zú Prag den 16 Augusti 1705. Johan Franz von Zinnenbúrg.“¹⁰ Wunschwitzova sbírka v současnosti představuje významnou součást sbírky památníků ANM, která je nejpočetnějším souborem těchto rukopisů u nás. Zahrnuje dvacet čtyři památníků a několik jednotlivých listů. Sběrka knihovny Královské kanonie premonstrátů na Strahově čítá jednadvacet památníků, třetím nejpočetnějším souborem v Čechách je sbírka patnácti památníků Národní knihovny České republiky.¹¹

Typologický popis památníku

Památník Jakuba z Zinnenburku byl podrobně zkoumán a restaurován v rámci bakalářské práce Radky Pavlovské.¹² Jedná se o drobnou knížku příčného formátu (160 x 40 mm) v celousňové zlateně a lakované vazbě s lepenkovými deskami (obr. 1a, 1b). Původně byla

knih opatřena třemi páry zelených hedvábných tkanic, které se však dochovaly pouze fragmentárně. Kniha sloužila jako osobní památník šlechtice ve vojenském stavu Jakuba z Zinnenburku; obsahuje rukopisné záznamy a množství malovaných erbů i celostránkových miniatur z let 1624–1652 a pozdější přípisky dalších majitelů z let 1705 a 1714.

Navzdory předchozím opravám z 2. poloviny 20. století se památník, závažně poškozený zatečením agresivní neznámé tekutiny, nacházel v kritickém stavu. Manipulace s památníkem byla spojena s vysokým rizikem poškození značně zkrhlého papíru, čímž byly ohroženy rovněž miniaturní malby a ostatní záznamy. Restaurování památníku bylo komplikováno staršími zásahy, během nichž došlo k vyspravení poškozeného papíru tzv. bankovní páskou, přešití knižního bloku a opětovnému nasazení desek včetně vyspraveného usňového pokryvu, přičemž došlo k významným změnám původní struktury knižní vazby.

Kniha byla původně šita na tři pravé jednoduché vazy a dva zapošívací stehy, o čemž svědčí otvory po šití ve středech složek, znatelné otisky původních vazů na pokryvu a fragmenty motouzů na vnějších stranách lepenkových desek. Při převazbě byla kniha šita na jeden široký tkaloun a dva zapošívací stehy. Konce tkalounu byly po ušití zalepeny na vnitřní straně desek pod původní list tvořící výlep přideští, spolu s plátěným proužkem, obtočeným kolem první a poslední složky. Desky s pokryvem, který nebyl během předchozího restaurování od desek oddělován, jsou díky tomuto proužku dostatečně propojeny s blokem.

Hřbet knihy byl původně zkulacený se zřetelně vystupujícími pravými vazy a čtyřmi pergamenovými mezivazními přelepy. Ořízky bloku byly zlateny plátkovým zlatem a v místě u hlavic zdobený jednoduchým cizelováním. Kapitálky byly zhotoveny klasickým obšitím pergamenového proužku, přilepeného na hřbet bloku (bílou a okrovou

nití). Pokryv vazby je tvořen tmavě hnědou tříslučiněnou usní, nejspíše teletinou. Na přední i zadní desce je zdoben slepotiskem se zlacením v tzv. vějířovém vzoru (též „á l'éventail“).¹³ Vějířový vzor včetně ornamentálního obvodového rámce byl vytvořen použitím několika opakujících se tlačítek. Také hřbet byl zdoben zlatými linkami a ornamenty. Pokryv byl celoplošně ošetřen lakem.¹⁴ Laková vrstva je silně zkrakelovatělá a velmi citlivá vůči mechanickému namáhání. Na hřbetě původního pokryvu se dochovaly fragmenty dvou štítků, pergamenového a papírového.

Při převazbě byl původní pokryv v místě vnějších drážek na obou stranách hřbetu rozříznut a ve hřbetní části s přesahy na obě desky vyspraven pruhem nové usně. Novodobá vysprávka je zhotovena z tříslučiněné usně, pravděpodobně hovězí. Barevností a charakterem povrchu doplněk neodpovídá vzhledu původní usně, ani velikost doplněk není vhodná. Kvůli nadměrně širce dochází k deformacím vysprávky na hřbetu a tím také ke zvýšenému namáhání původní hřbetní části pokryvu, která byla po vyspravení přilepena zpět na hřbet včetně obou původních kapitálků.

Knižní blok byl tvořen složkami po čtyřech dvoulistech, z ručního papíru. V průsvitu je viditelné verge a dva typy filigránů. Pravděpodobně již v období aktivního užívání památníku a později před jeho umístěním do sbírek ANM došlo ke ztrátě mnoha listů a dvoulistů. Fragmenty vytržených či vyříznutých listů ve hřbetních částech složek, jak je nacházíme v jiných památnících, však byly odstraněny při předchozím restaurování, proto není možné s jistotou určit, kolik listů v památníku chybí.

Do struktury knižního bloku významně zasáhly rovněž opravy poškozeného papíru tenkou, částečně transparentní kličovou páskou (tzv. bankovní páskou). Ve střední části bloku, kde došlo k nejčetnějším ztrátám celých listů a současně také k nejrozsáhlejšímu poškození papíru zateklinou, byly jednotlivé listy v několika

případech spojeny bankovní páskou do dvoulistů, ačkoli původně dvoulist netvořily (dle nenavazujícího verge a filigránů). Častěji byl jednoduše páskou lepen jeden volný list ke druhému, až vznikla skupina propojených listů, které byly následně přišity coby složka na tkaloun.

Obsah památníku

Záznam umístěný na předním přideštní rukopisu datovaný 16. srpna 1705 je psán Johanem Franzem z Zinnenburku, synem majitele památníku Jakuba z Zinnenburku. Jedná se o přípis dokládající získání památníku genealogem Gottfriedem Danielem svobodným pánem Wunschwitzem (viz výše). Na první straně bloku je vlepen grafický list – mědirytina s erbem rodu Zinnenburků, doplněným nápisovou páskou, v německém jazyce připomínající starobylost rodu.¹⁵ Následuje celostránkový text, vepsaný roku 1714 Gottfriedem Danielem Wunschwitzem.

Na dalších stranách památníku již nalézáme vlastní upomínkové zápisy pořízené v době aktivního užívání památníku, tedy rukopisné záznamy, případně vyobrazení erbu zapisovatele doplněné o text. Součástí zápisu je téměř vždy datace a podpis zapisovatele, obvykle také věnování, motto, báseň nebo zápis ustáleného rčení ve formě počátečních písmen slov. Pokud erb doprovází text, je ve většině případů umístěn v nápisových páskách. V pásce nad erbem bývá umístěno motto a často také letopočet, v pásce pod erbem věnování, přesná datace, případně další okolnosti zapsání a podpis zapisovatele. Nejvíce zápisů pochází z let 1624–1630, po jednom zápisu je z roků 1633, 1637 a 1645. Na zadním přideštní je zápis datovaný 1652.

Mimo standardní zápisy nalézáme v památníku několik větších obrázků a množství celostránkových miniatur, v některých případech doplněných textem vztahujícím se k vyobrazení, ve většině případů však bez věnování, datace a dalších náležitostí. Z hlediska výtvar-

12 PAVLOVSKÁ, Radka. *Restaurování tří štambuchů. Bakalářská práce. Litomyšl: Pardubice, 2013.*

13 *Vazba památníku může být také příkladem některého z jevů, o kterých pojednává např.: HAMANOVÁ, Pavlína. Z dějin knižní vazby: Od nejstarších dob do konce 19. století. Praha: Orbis, 1959, s. 130., rovněž BOHATCOVÁ, Mirjam et al. Česká kniha v proměnách staletí. Praha: Panorama, 1990, s. 256, která uvádí:*

„V poslední třetině 16. století a zvláště od osmdesátých let proniká do české renesanční vazby silný vliv vazby italské a francouzské, díky migraci knihařů, dovozu vazeb a kontaktů mezi bibliofily, především z řad šlechty, která cestuje za studiem a za zkušenostmi do Itálie a západní Evropy.“

14 *Vzhledem k dřívějším opravám bylo zjišťováno, zda je laková vrstva původní, nebo se jedná o součást konzervátorského ošetření. Složení lakové vrstvy se nepodařilo chemicko-technologickými analýzami jednoznačně stanovit, z výsledků nicméně vyplývá, že povrchová úprava by mohla být na bázi vosků nebo olejí. Použití techniky lakování u historických vazeb uvádí literatura, např. BOHATCOVÁ, Mirjam et al. Česká kniha v proměnách staletí. Praha: Panorama, 1990, s. 252; NUSKA, Bohumil. Typologie českých renesančních vazeb: Terminologie, slohové určení a datování materiálu. In: Historická knižní vazba: Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb. Liberec: Severočeské museum v Liberci, 1965, s. 4.*

15 *„DIE VON ZINNENBURG, Von Kayßer Ferdinando I. Stifflmäffige ReichsRitter, wie auch in Königreich Böhmeib und incorporirten Lante Mähren und Schlesien, alß Landtleit in dem Alten Ritter Stand angenommen und PoJffeJfionirt worden.“*

16 RYANTOVÁ, Marie. *Památ-níky aneb štambuchy, to jest alba amicorum: Kulturně histo-rický fenomén raného novo-věku. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2007, s. 344.*

17 *Vznik kultu tohoto Mariina jména je spojen právě s vítěz-ství katolíků na Bílé hoře, k němuž mělo dojít díky tomu, že katolickým vojskům před bitvou žehnal karmelitán Do-minik à Jesu Maria protestanty znehodnoceným obrázkem Adorace Krista. K tomu více např. ROYT, Jan. Slovník bib-lické ikonografie. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, s. 212.*

18 *Přesnější identifikace pojiv nebyla provedena, jelikož by vyžadovala použití destruktiv-ních chemických analýz s nut-ností odebrání vzorků. Vzhledem k množství v památ-níku se vyskytujících barev-ných vrstev nebylo přistoupeno ani k identifikaci všech pigmentů a barviv. Me-todou rentgen-fluorescenční prvkové analýzy bylo u něko-lika vybraných barev, které se v bloku opakovaly, potvrzeno složení odpovídající dobově běžně používaným pigmen-tům, a také použití stříbra a práškového zlata.*

19 PAVLOVSKÁ, Radka. *Restaurování tří štambuchů. Bakalářská práce. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2013, s. 110.*

ného zpracování tvoří část celostránko-vých miniatur sérii – mají shodné černé orámování stránky, jsou na nich po-užity tytéž barvy a jemné linkové zla-cení práškovým zlatem, rukopisný styl a kvalita jejich provedení je jednotná. Tematicky tyto miniatury zobrazují: hon na zajíce; muže a ženu v krajině s předměty se symbolickým význa-mem,¹⁶ rytíře na koni se zdviženou jezdeckou standartou se zlatým dvou-ocasým českým lvem na červeném poli, následovaného pěchotou pod pěchot-ním praporem s Madonou na červeném poli (obr. 2a, 2b). Podle názoru histo-rika umění Mgr. Jiřího Kaše prapor zob-razuje Pannu Marii Vítěznou a má poukazovat k vítězství katolických vojsk v Bitvě na Bílé hoře;¹⁷ myslivce vedoucího na řetězu dvě ženy (zřejmě kacířky, ne-li čarodějnice), před touto skupinou jde ďábel a průvod uzavírá rytíř na koni s červenou standartou; dvoustránkový výjev, zobrazující na jedné straně tři muže různého věku s atributy (lebka, svitek s textem, uro-boros), na druhé straně muže s prapo-rem se symboly Kristovy bolesti, je zřejmě kontemplací nad životem a smrtí. Dle dochovaného fragmentu pod listem 78 lze říci, že v sérii nejméně jeden výjev chybí. Na ostatních celo-stránkových miniaturách a dalších obrázcích se opakují zejména náměty vojenské, lovecké či milostné a výjevy se symbolickým nebo moralistním významem.

Z hlediska použitých materiálů a technik jsou miniaturní malby provedeny techni-kou tempery.¹⁸ Na některých místech byla barva nanášena v lazurních vrstvách s využitím prosvítání barvy pa-píru. Rukopisné záznamy byly prove-deny množstvím různých inkoustů (každý zápis v památníku zpravidla jiným inkoustem). Z velké části se zřejmě jedná o inkousty železogatové, některé inkousty při pozorování pod mikrosko-pem vykazují znaky charakteristické pro inkousty kovové nebo uhlíkové. V bloku se dále nachází několik různých systémů číslování stránek (z různých období) a novodobá razítka.

Poškození památníku

Zásadní poškození památníku bylo způ-sobeno rozlitím neznámé tekutiny v knižním bloku. Vzniklá skvrna zasa-huje celý blok, přičemž se její rozsah od začátku bloku, kde je patrná pouze v horních rozích listů a hřbetu, stále zvětšuje, až přibližně ve druhé třetině bloku pokrývá téměř celou plochu listu; dále se rozsah poškození opět zmenšuje. Skvrna je v celé ploše téměř stejnoměrně rezavě hnědě zbarvená. Papír je působením zatekliny velmi zkřehlý a láme se. V porovnání s nezasaženými plochami je v místech poškození jakoby silnější - zduřelý, celkově má výrazně odlišný charakter. Na povrchu papíru v místě skvrny se nacházejí pouhým okem pozoro-vatelné povlaky bílých krystalických výkvětů, které prorůstají strukturou pa-píru. Hodnoty pH papíru v místě zate-kliny byly podstatně nižší než v místech mimo skvrnu (průměrná hodnota v místě zatekliny 5,3, v místě mimo zateklinu 7).¹⁹

Bankovní pásy, použité v minulosti k opravám poškozeného papíru, v sou-časnosti již dále neplní svoji funkci. Na mnoha místech se odlepily, jsou zkřehlé, snadno se lámou a trhají. Dochází také k lámání zkřehlého papíru podél okrajů pásek. Zatímco na povrchu papíru tvoří výkvěty spíše souvislý povlak, na povr-chu pásek vznikly často větší krystalické shluky (obr. 3).

Pomocí mikrochemických testů bylo vy-loučeno podezření, že zateklá látka je na bázi olejů. Ve snaze zjistit blíže podstatu zatekliny byla provedena identifikace prvkového složení krystalických výkvětů metodou rastrovací elektronové mikro-skopie s energiodisperzním analyzáto-rem (REM-EDS) a metodou FTIR spektroskopie, ovšem ani těmito analy-zami nebyla identifikována žádná látka, která by se mohla projevovat popsáním způsobem. Blížší představu o chemické podstatě zatekliny přinesla až prvková identifikace provedená metodou rent-gen-fluorescenční analýzy. V místech skvrny byl v neobvyklé míře detekován

arsen, v místech krystalických výkvětů bylo jeho množství ještě výrazně vyšší. Krystalické výkvěty tvoří pravděpodobně oxid arsenitý (As_4O_6) nebo oxid arseničný (As_4O_{10}). V nezasazené ploše papíru arsen zjištěn nebyl. Arsen v krystalických výkvětech na povrchu papíru byl potvrzen i opakovanou REM-EDS analýzou. Přítomnost arsenu v rozlité tektině je možné vysvětlit jeho dobově rozšířeným užíváním v medikamentech (a travičství).

Kromě výše popsané výrazné skvrny se v několika prvních složkách bloku vyskytují po všech stranách ořízky další zatekliny slabší intenzity se zřetelným ohraničením, způsobené nejspíše vodou. Zatečení mohlo souviset s úpravou ořízky. Zřejmě díky poměrně nedávnému restaurování se v bloku nenachází výraznější volné nečistoty, povrch listů je pouze mírně znečištěn prachem. Příbližně ve třetí čtvrtině knižního bloku vedlo zborcení hřbetu, spolu se silným poškozením papíru, až k poškození šití a vypadnutí části bloku, která není dále ve vazbě jinak fixována. Na více místech bloku se vyskytují drobná mechanická poškození papírového nosiče, jako jsou trhliny, ohnuté rohy nebo drobné ztráty.

Poškození barevných vrstev a inkoustů

Vlivem výše popsané zatekliny došlo k velmi výrazným poškozením rukopisných zápisů. Vzhled inkoustu je v místě zatekliny často zcela odlišný od vzhledu téhož inkoustu v místě záznamu, kam zateklina nezasahuje – inkoust má zpravidla tmavší barvu, ve většině případů je rozpítný, mnohdy do té míry, že zápis přestává být čitelný. Zateklina pravděpodobně prohloubila korozi některých železagalových inkoustů, ojediněle můžeme pozorovat až lámání papíru v linii písma.²⁰ V některých případech se vlivem zatekliny stopy inkoustu naopak ztrácejí. Jinde se přesně kolem linií písma vytvořily shluky bílých krystalických výkvětů. Zateklina se negativně projevila také na barevných vrstvách miniatur.

Vedle rozpíjení a vymytí barev zde sledujeme i barevné změny odstínů. Literatura²¹ mezi pigmenty nestálé v kyselém prostředí řadí azurit, malachit, minium a ultramarín, což odpovídá i pigmentům identifikovaným v památkníku.

V místech, kde došlo k degradaci pojiva a ztrátě soudržnosti pigmentu, dochází ke sprašování zrněk pigmentu z povrchu barevné vrstvy. Odlepování barevné vrstvy od povrchu papíru je projevem narušení soudržnosti barevných vrstev s podložkou. Nacházíme také příklady krakelování, tedy popraskání barevné vrstvy, které může rovněž vést k dalším ztrátám. U některých barev dochází k prorážení na rub papíru nebo hnědnutí papíru z rubu v místě dané barvy; jedná se o chemické změny papírové podložky (především oxidace hydroxylových skupin celulózy a vznik chromoforů, které způsobují barevné změny papíru). V památkníku můžeme tyto projevy degradace pozorovat zejména u některých odstínů zelené barvy, kde je jejich příčinou nejspíše obsah mědi v použitém pigmentu. Průběh tohoto poškození popisuje odborná literatura.²² U několika miniatur došlo také ke změně barevnosti v důsledku chemické reakce s barevnou vrstvou miniatury na protilehlé straně. Další pozorovaná poškození vznikla především mechanickými vlivy, například přeložením nebo pokrčením stránky. V takových místech došlo často až ke ztrátám barevných vrstev v liniích kopírujících sklady a ohyby papíru. Některá pozorovaná poškození souvisí s vyspravením bloku pomocí bankovní pásky – samovolné odlepení pásky v několika případech vedlo ke stržení barevné vrstvy, odlepené pásky také způsobují přímé mechanické poškození barevných vrstev odíráním. Mechanická poškození barevných vrstev, zvláště pokud mají tendenci ke sprašování nebo odlupování, způsobuje však i běžná manipulace s knihou.

Restaurování památkníku

Před samotným restaurováním byl proveden rozsáhlý průzkum a dokumentace

20 Příčiny a projevy koroze železagalových inkoustů popisuje například: PAULUSOVÁ, Hana. Železagalové inkousty a koroze. In: XII. seminář restaurátorů a historiků. Praha, 2003. Sborník. Praha: Národní archiv, 2005, s. 273–277.

21 ZELINGER, Jiří, et al. Konzervace pergamenu a jeho uložení. Praha: Národní knihovna v Praze, 1992, s. 111.

22 DŘEVÍKOVSKÁ, Jana a OHLÍDALOVÁ, Martina. Konzervace vzácných iluminovaných rukopisů: Metodika průzkumu a konzervace iluminací středověkých rukopisů. F. PŘÍLOHA_2B. In: Závěrečná zpráva o řešení výzkumného záměru MK00002322103. Výzkum a vývoj nových postupů v ochraně a konzervaci písemných památek (2005–2011, MK0) [online]. Praha: 2012, s. 159–238. [cit. 11. 8. 2013]. Dostupné z: http://www.wold.nkp.cz/restauratori2011/Drevikovska_Ohldalova_2011_metodika.pdf, s. 3–4.

památníku, zahrnující vyloučení mikrobiologického napadení, chemicko-technologické analýzy původních materiálů i materiálů použitých při předchozím restaurování, stanovení míry degradace usňového povrchu a průzkum chemické podstaty zatekliny. Po důkladném průzkumu byl knižní blok rozebrán na jednotlivé složky a listy. V kriticky poškozených místech bloku byl degradovaný papír zajištěn proti dalšímu lámání aplikací přechodných přelepů z tzv. čajového papíru. Teprve po rozebrání bloku bylo možné důkladně pozorovat a dokumentovat miniatury a jejich stav. Barevná vrstva miniatur byla pozorována makroskopicky a pod mikroskopem v dopadajícím viditelném světle.

Opatrným mechanickým čištěním pomocí pryže *Wallmaster* a jemného vlasového štětce byly z povrchu papíru i starších vysprávek do značné míry odstraněny viditelné povlaky bílých krystalických výkvětů sloučeniny arsenu. Vzhledem k přítomnosti barevných vrstev a závažnému poškození papíru mohlo být mechanické čištění provedeno pouze v omezené míře.

Čištění listů vodně-etanolovými systémy

Jedním z nejpodstatnějších kroků restaurování byla snaha v co nejvyšší možné míře z papíru odstranit agresivní zatečenou látku. Bylo zjištěno, že zatímco na zvlhčení etanolem ani jinými organickými rozpouštědly zateklina nereaguje, při zvlhčení vodou dochází k okamžitému silnému uvolňování nečistot oranžovohnědého zbarvení. U barevných vrstev proto byla zjišťována citlivost vůči vodě. Velká část barev byla při zvlhčení vodou stabilní, u několika bylo pozorováno velmi mírné uvolňování barvy. Rovněž u inkoustů byla sledována reakce při kontaktu s vodou. V místech nepoškozeného papíru inkousty při prováděné zkoušce na vodu nereagovaly; v místě skvrny, kde očividně došlo k určité reakci inkoustu se zatečenou tektutinou, většina inkoustů při provlhčení reagovala.

Jelikož barevné vrstvy, inkousty ani kličkové pásy nebyly citlivé na zvlhčení etanolem, byly testovány možnosti čištění zatekliny etanolem a směsí etanol-voda v různém poměru. Ačkoli na samotný etanol zateklina nereagovala, ve směsi etanolu s vodou docházelo k uspokojivému uvolňování oranžovohnědé látky, a to i při vysokém podílu etanolu (až 80 %). Úspěšnost čištění vodně-etanolovým roztokem potvrdilo také kontrolní měření pH papíru, hodnoty v místech zatekliny výrazně stouply a přiblížily se hodnotám v nepoškozených místech (průměrné hodnoty v místě zatekliny před čištěním 5,3, po čištění 6,7; mimo zateklinu před čištěním 7, po čištění 7,2).²³ Dosažené hodnoty pH jsou pro papír za vhodných podmínek uložení dostačující, vzhledem k možné citlivosti barevných vrstev na změny pH nebyly v průběhu restaurování zařazeny další neutralizační kroky.

Metody čištění

Nejúčinnějším způsobem čištění zatekliny by bylo koupání ve vodní lázni, avšak vzhledem k citlivosti některých barevných vrstev a inkoustů na vodu a ke značné míře poškození papíru, komplikované staršími vysprávkami pomocí kličkových pásek, nebylo možné tuto metodu použít k čištění všech listů bloku.

Při čištění knižního bloku proto bylo použito vícero různých postupů. Každý list nebo dvoulist byl posuzován individuálně, rozhodujícími činiteli pro volbu metody čištění byla míra poškození papíru a přítomnost barevných vrstev a inkoustů. Dle stavu daného listu byly kombinovány metody čištění vodně-etanolovými systémy v lázni, na odsávacím stole a pomocí kapilární textilie. Pokud bylo potřeba fixovat sprašující se barevné vrstvy miniatury, bylo použito 1% roztoku vyziny.²⁴ K doklizení papíru byl použit 1% roztok *Klucel G* v etanolu. Současně byla poškozená místa jednostranně zajištěna přelepem z tónovaného japonského papíru *Kouzo* (3,5 g/m²), lepeného 4% roztokem *Klucel G* v etanolu.

23 PAVLOVSKÁ, Radka. *Restaurování tří štambuchů. Bakalářská práce. Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2013, s. 110.*

24 K fixaci vyzinou např. DERNOVŠKOVÁ, Jana. *Fixování barevné vrstvy pomocí vyziny. In: XI. Seminář restaurátorů a historiků: Referáty. Litoměřice, 13.–16. září 2000. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 2003, s. 31–32.*

U velmi poškozených dvoulistů byla zvolena celoplošná skeletizace předem připravenou fólií z tohoto japonského papíru.²⁵

V případě složek nebo skupin listů, u nichž nebylo možné kvůli vzájemnému propojení páskami jednotlivé dvoulisty šetrně oddělit, bylo k provlhčení složky a aktivaci lepidla bankovních pásek i dočasných přelepů využito krátké zvlhčení na mělké vodní hladině. Jelikož papír se v místě zatekliny smácel podstatně rychleji než v nezasažených místech, takřka okamžitě docházelo k vyplavování nečistot (obr. 4). Následně byla složka přenesena na pevnou podložku a postupným snímáním uvolněných pásek rozebírána na jednotlivé dvoulisty, které mohly být samostatně dále ošetřovány na odsávacím stole (obr. 5).

Listy s miniaturami byly ve většině případů čištěny pomocí metody využívající kapilární textilii. Tato metoda byla zvolena pro svou šetrnost vůči barevným vrstvám citlivým na vodu a současně vysoký čisticí účinek.²⁶ Listy byly před čištěním krátce vlhčeny v klimatické komoře s RH 60 %. Po celou dobu čištění byl pečlivě kontrolován stav a chování barevných vrstev. V průběhu čištění byly z listu sejmuty bankovní pásky, které se vlivem vlhkosti samovolně odlepily. Účinnost čištění bylo možné sledovat na skvrně nečistot, která se uvolňovala z listu a putovala kapilární textilií do nádoby se špinavou vodou (obr. 6). List byl čištěn zpravidla do té doby, než vystoupala za okraj listu nejkoncentrovanější skvrna znečištění, obvykle dvacet minut až hodinu. Následně byla poškozená místa opět zajištěna tónovaným japonským papírem *Kouzo*. Japonský papír byl přiložen na polyesterovou fólii *Melinex* a na něj byla nanášena vrstva 4% *Klucel G* v etanolu. Okamžitě byl přiložen částečně vysušený list a fragmenty uvolněné při snímání pásek, které díky mírné vlhkosti papíru k lepidlu snadno přilnuly. Tímto způsobem bylo umožněno přesné přiložení fragmentů a sledování barevné vrstvy během skeletizace i vysychání papíru (obr. 7). Závažně po-

škozená místa byla zajištěna také z lícové strany, japonským papírem *Kouzo* předem opatřeným vrstvou 4% *Klucel G*. Po dokonalém vyschnutí mohl být list opatrně sejmuto z polyesterové fólie *Melinex*.

Ztráty papírového nosiče i další drobná poškození (zlomy, trhliny) byly vyspraveny pomocí japonského papíru *Mino Tengujo* (9 g/m²), tónovaného v roztoku azobarviv ve vodě. Jako adhezivo byl opět použit 4% roztok *Klucel G* v etanolu. K doplnění ztrát byl japonský papír vrstven tak, aby pevnost výprávkou odpovídala pevnosti papírového nosiče. Podle filigránů patrných v průsvitu bylo mnoho listů spárováno do původních dvoulistů, vzhledem k velkým ztrátám v bloku přesto zůstalo mnoho samostatných listů. Při kompletaci do složek bylo zachováno řazení listů dle novodobé archivní foliace. Vzhledem ke značným ztrátám v minulosti tak mají jednotlivé složky nestejný počet dvoulistů. Samostatné listy byly na příslušné místo připojeny pomocí proužků tónovaného japonského papíru.

Vzhledem k choulostivosti povrchových vrstev usně v místě záložek pokryvu na přídeštích byl hledán takový způsob propojení knižní vazby (desek včetně pokryvu) s knižním blokem, který by nevyžadoval snímání výlepů přídeští, avšak současně byl dostatečně pevný. Propojení bylo vyřešeno využitím plátěných proužků předsádek, použitých při předchozím restaurování, a zvoleným způsobem šití knižního bloku. Šít se začalo od první složky, kolem které byl obtočen a přilepen volný konec plátěného proužku. Pomocí současného prošíání složky a proužku tak došlo k propojení první složky a desek vazby. Další složky bloku byly šity řetízkovým stehem v rozvržení dle původního šití až k předposlední složce bloku (obr. 8). Blok byl poté urovnán a pod mírnou zátěží zaklížen 4% vodným roztokem *Tylose MH 6000*. Následně byl hřbet mírně zkulacen a v celé ploše přelepen tónovaným japonským papírem *Shiohara* (40 g/m²).

25 Fólie byla připravena tak, že se na polyesterovou fólii *Melinex* nanášela rovnoměrná vrstva 4% roztoku *Klucel G* v etanolu, na kterou se položil japonský papír. Japonský papír se jemně přihladil za použití stejného adheziva a štětce tak, aby dokonale přilnul k podložce a prosvycení lepidlem bylo rovnoměrné. Po vyschnutí se japonský papír sloupl z fólie a byl připraven k použití.

26 KIRCHNER, Susanne. Kapillarreinigung: Eine schonende Methode der Feuchtreinigung in der Papierrestaurierung. *Papier Restaurierung [online]*. 2001, Vol. 2 Suppl. s. 73–80 [cit. 14. 8. 2013]. Dostupné z http://www.iada-home.org/pr01jb_k.pdf, s. 73–80.

Po vyschnutí hřbetu bylo dokončeno nasazení vazby. Volný okraj plátěného proužku zadní předsádky byl přilepen na původní místo, tedy k předposlední složce bloku u její hřbetní části. Tím došlo k přitažení vazby ke hřbetu bloku. Hřbetní část vazby nebyla k bloku lepena, a to jednak z důvodu zachování dokonalé otevíratelnosti bloku, tak také proto, aby se předešlo namáhání poškozeného původního usňového pokryvu. Teprve po nasazení desek byla dlouhým stehem pomocí nitě, která zůstala vyvedená na hřbetní straně z předposlední složky, všita poslední složka.

Pomocí japonského papíru lepeného 4% vodným roztokem *Tylose MH 6000* byly zpevněny poškozené rohy lepenkových desek. Drobné ztráty v hmotě desek byly vyspraveny tmelem z vláken papíroviny a *Tylose MH 6000*. Ztráty usňového pokryvu v místě rohů desek byly doplněny kvalitní třísločiněnou teletinou tónovanou lihovými mořidly. Uvolněné partie hřbetní části původního pokryvu u paty knihy byly zajištěny kožním kličem.

Na zrestaurovanou knihu byla zhotovena ochranná krabice typu *phase-box* s krčkem z materiálů archivní kvality. K celostránkovým miniaturám a na místa, kde se nacházejí miniatury na obou protilehlých stranách, byly vloženy ochranné proklady z japonského papíru. Součástí krabice je adjustace fragmentů papíru, jejichž původní umístění v bloku se nepodařilo dohledat, jsou přiloženy také fragmenty předchozího šití a některé sejmuté starší vysprávky. Dále jsou přiloženy fotografie knihy před a po restaurátorském zásahu a výpis z restaurátorské dokumentace.

Poděkování

Tato práce a související výzkum vznikl za podpory projektu Věda pro papírové artefakty, reg. číslo CZ.1.07/2.3.00/20.0236, Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost. Projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Použité zdroje

- BOHATCOVÁ, Mirjam et al. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha: Panorama, 1990, 624 s.
- BOROVÍČKA, Michal. *Velké dějiny zemí Koruny české: Tematická řada, sv. II: Cestovatelství*. Praha: Paseka, 2010, 758 s.
- DERNOVŠKOVÁ, Jana. Fixování barevné vrstvy pomocí vyziny. In: *XI. Seminář restaurátorů a historiků: Referáty. Litoměřice, 13.–16. září 2000*. Praha: Státní ústřední archiv v Praze, 2003, s. 31–32.
- DŘEVÍKOVSKÁ, Jana a OHLÍDALOVÁ, Martina. Konzervace vzácných iluminovaných rukopisů: Metodika průzkumu a konzervace iluminací středověkých rukopisů. F_PŘÍLOHA_2B. In: *Závěrečná zpráva o řešení výzkumného záměru MK00002322103. Výzkum a vývoj nových postupů v ochraně a konzervaci písemných památek (2005-2011, MK0)* [online]. Praha: 2012, s. 159–238. [cit. 11. 8. 2013]. Dostupné z: http://www.old.nkp.cz/restauratori/2011/Drevikovska_Ohldalova_2011_metodika.pdf.
- HAMANOVÁ, Pavlína. *Z dějin knižní vazby: Od nejstarších dob do konce 19. století*. Praha: Orbis, 1959, 275 s.
- HERTLOVÁ, Blažena. Úvod do problematiky památníků raného novověku. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 5/1975 (Z Pomocných Věd Historických III)*. Praha: Karolinum, 1975, s. 117–146.
- HOJDA, Zdeněk. II/4.111 Památník malíře Jana Kulíka. In: VLNAS, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie: Umění, kultura a společnost 17. a 18. století (katalog k výstavě)*. Praha: Národní galerie, 2001, s. 441.
- KIRCHNER, Susanne. Kapillarreinigung: Eine schonende Methode der Feuchtreinigung in der Papierrestaurierung. *Papier Restaurierung* [online]. 2001, Vol. 2 Suppl. s. 73–80 [cit. 14. 8. 2013]. Dostupné z http://www.iada-home.org/pr01jb_k.pdf.
- KUBEŠ, Jiří (ed.). *Šlechtic na cestách v 16.–18. století: Prameny k dějinám*

- šlechtického cestování, 1550–1800.*
Pardubice: Univerzita Pardubice, 2007,
233 s.
- NUSKA, Bohumil. Typologie českých renesančních vazeb: Terminologie, slohové určení a datování materiálu. In: *Historická knižní vazba: Sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb.* Liberec: Severočeské museum v Liberci, 1965, s. 19–145.
- PAULUSOVÁ, Hana. Železozalové inkousty a koroze. In: *XII. seminář restavátorů a historiků. Praha, 2003. Sborník.* Praha: Národní archiv, 2005, s. 273–279.
- PAVLOVSKÁ, Radka. *Restaurování tří štambuchů. Bakalářská práce.* Litomyšl: Univerzita Pardubice, 2013, 315 s.
- ROYT, Jan. *Slovník biblické ikonografie.* Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007, 344 s.
- RYANTOVÁ, Marie. II/4.113 Památník Tomáše Šerla. In: VLNAS, Vít (ed.). *Sláva barokní Čechie: Umění, kultura a společnost 17. a 18. století (katalog k výstavě).* Praha: Národní galerie, 2001, s. 441.
- RYANTOVÁ, Marie. „In perpetuum sui memoriam scripsit“. Raně novověké památníky jako prostředek uchování paměti. In: BŮŽEK, Václav a KRÁL, Pavel (edd.). *Paměť urozenosti.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007, s. 106–115.
- RYANTOVÁ, Marie. *Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum: Kulturně historický fenomén raného novověku.* České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2007, 562 s.
- RYANTOVÁ, Marie. Památníky raného novověku jako prostředek individuální sebe prezentace. *Český časopis historický*, 104 – 1/2006, s. 47–80.
- ZELINGER, Jiří, et al. *Konzervace pergamentu a jeho uložení.* Praha: Národní knihovna v Praze, 1992, 148 s.

Obrazová příloha

Obr. 1a: Celkový pohled na knihu, stav před restaurováním.

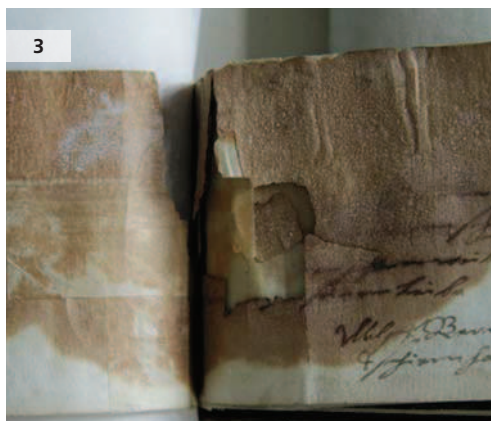
Obr. 1b: Celkový pohled na knihu, stav po restaurování.

Obr. 2a: Pohled do knižního bloku – standardní památkový záznam s erbem, celostránková miniatura s vyobrazením katolických vojsk. Stav před restaurováním.

Obr. 2b: Tentýž pohled do knižního bloku, stav po restaurování.

Obr. 3: Detail poškození papíru, stav před restaurováním.

Obr. 4: Uvolňování nečistot na mělké vodní hladině.

Obr. 5: Snímání přelepů a starších vysprávek a dohledávání fragmentů.

Obr. 6: Čištění pomocí kapilárního filcu.

Obr. 7: Dosazení fragmentů a skeletizace japonským papírem.

Obr. 8: Šití knižního bloku.